

V pretirano enoznačnem prikazovanju zadnjega slovenskega pol stoletja ljudje prepogosto pozabljajo, da je šel razvoj na Primorskem v letih, ki so sledili koncu 2. svetovne vojne, drugače kot v osrednji Sloveniji. S poudarjanjem teh razlik in različnosti interesov ljudi in političnih skupin na Primorskem je Trohova nedvoumno pokazala, da je odveč kakršnokoli stereotipno označevanje, ki je tudi danes tako prisotno v preveč razgretih glavah, ki jim je izhodišče tedanjega dogajanja današnja politična situacija, ne pa že minula stvarnost.

Knjiga je le eno od del Nevenke Troha o ne tako oddaljeni preteklosti Primorske in o oblikovanju italijansko-jugoslovanske (oziroma slovenske) meje po 2. svetovni vojni. Da je avtorica naša najboljša poznavalka specifičnosti primorskega razvoja v omenjenem času, nam je dokazala že večkrat, upam pa, da bomo v čim krajšem času dobili še monografsko izdajo njene doktorske disertacije, ki je nadgradnja tega dela. Prepričan sem namreč, da bodo knjigo vzeli v roke tudi številni nezgodovinarji, kajti v njem so opisani čas in dogodki, ki so v zadnjih letih z vključevanjem Slovenije v evropske integracijske procese in s tem povezanim urejanjem odnosov z našo zahodno sosedo postali zelo aktualni.

Aleš Gabrič

Friuli e Venezia Giulia, Storia del '900. Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli - Venezia Giulia. Libreria Editrice Goriziana. Gorizia 1997, 582 strani.

Če povzamem za izhodišče kar besede Giampaola Valdevita, je zgodovina Furlanije-Juljske krajine v mnogočem stičišče in križišče italijanske in evropske zgodovine, ne bi pa smeli pozabiti, da se je tod kovala tudi slovenska (in hrvaška) zgodovina, da je zgodovina tega prostora, na katerem so živeli in živijo ljudje različnih narodnosti, posebna ravno zaradi slednjega, in ne le vsled bližine meje, ki je bila po mnenju Valdevita od obdobja nastajanja italijanske države do zaključka prve polovice našega stoletja, predvsem "confine mobile".

V obsežni in vsekakor hvalevredni publikaciji je prehod iz 19. v 20. stoletje, ki je zgodovinska osnova za dogodke 20. stoletja, predstavilo šest avtorjev (str. 11-192). *Tullia Catalan* je v razpravi *Trst: politični in socialni portret mesta* predstavila politični in družbeni portret mednarodnega pristanišča, kozmopolitskega in večnarodnega Trsta od začetka stoletja dalje, ki so ga bogatili prebivalci različnega jezikovnega in kulturnega izvora in ga je dvor neuspešno poskušal germanizirati. Avtorica poudarja veliko asimilacijsko zmožnost mesta do srede 19. stoletja, ko je začela pojemati zaradi vznika nacionalnega vprašanja, masovnega priseljevanja, industrializacije. Obenem so mesto opredeljevali nacionalni, socialni in politični spori, vse glasnejša sta postajala iredentizem in socializem, katerega poraz je, po mnenju avtorice, pomenila vojna Italije proti Avstroogrski, ko sta se obe struji združili za bojevanje vojne, ki so jo razumeli kot potrebno.

Giulio Mellinato (*Razvoj industrijskega sistema. Ekonomija Juljske krajine*) je pozornost posvetil gospodarstvu pokrajine v avstrijski dobi ter svojo raziskavo

zasnoval tako, da je razvoj lokalne industrije primerjal in ga vmestil v nacionalni kontekst in glede na druge lokalne realnosti ter glede na prometni in trgovski razvoj.

Tržaško družbo v začetku stoletja je razdelala *Anna Millo* v prispevku *Tržaška družba v začetku 20. stoletja*, kjer med drugim izpostavlja naraščanje pomena naroda v tržaški družbi, ki jo je obenem tudi ločeval, ko se je približevala vojna in je po drugi strani predstavljal izraz obrambe proti nevarnostim modernizacije.

Tudi furlansko podeželje je našlo mesto v knjigi, in sicer v razpravi *Paola Gasparija Furlanske poljane*. Značilnosti furlanskega podeželja v drugi polovici 19. stoletja sta bili predvsem množično sezonsko izseljevanje in kronična lakota, postopno rast prebivalstva pa je omogočilo družinsko vodenje kmetij in počasno prodiranje dninarstva v furlansko nižino. Pod okriljem Associazione Agraria friulana, ki je vodila kmetijski razvoj, se je oblikovala močna aristokracija, veliko vzgojno vlogo pa je imela tudi duhovščina. Vsakršno ravnotežje med gospodarjem in kmetom je spreverglala 1. svetovna vojna, ko je Furlanija postala bojno polje in žrtev dveh okupacij.

Tudi *Luigi Tessitori* obravnava Furlanijo, in sicer v luči modernizacije in urbanizacije (*Procesi modernizacije in mestna realnost v Furlaniji*). Poglavlje pa zaključuje razprava *Alessandra Stebela Kmetijska proizvodnja, katoliško gibanje in združništvo v pokneženi grofiji Goriško - Gradiščanski*, v kateri predstavlja tri temeljne značilnosti gospodarskega in družbenega razvoja dežele na prelomu stoletij.

Meja, o kateri je bila govora na začetku, je opredeljevala odnose med ljudmi in državami, ki so ji pripadali ali ji želeli pripadati, pa so vojne in zelena omizja določila drugače. Severovzhodna meja Italije ni namreč zadostila ne geografski in ne politični teoriji v iskanju idealne mejne črte ter je potrdila predvsem tezo, po kateri so meje med državami postavljene zato, da označujejo, kje se konča oblast ene in se začne oblast druge države ter so predvsem ali izključno izraz volje ljudi; predvsem pa se je ravno s prvo svetovno vojno pokazalo, da naturalistična opredelitev, da meje oblikuje narava, prilepljena na politične teze, povzroča vojaške agresije in zahteve po priključitvi tujih ozemelj, načrtno pa je bila naravna opredelitev pozabljena na mirovnih pogajanjih ali v mirovnih pogodbah. In ravno zaradi neuresničenih želja, kot tudi zahtev po ozemljih, se je v vojnih zubljih znašlo območje Julijske krajine.

Dogodki na obravnavanem področju so pokazali in dokazali, da so bile vojne vedno najbolj dejavni usmerjevalci raznovrstnih sprememb. In publikacija je obsežno poglavje namenila prvi svetovni vojni. Avtorji razprav so priznani in zagnani zgodovinarji, ki pa so svoje razprave usmerili ali preusmerili od 'bojevine' vojne do 'živete' vojne, od orožja do vojaka in človeka, pa na raznovrstne izraze vsakdanjega življenja v vojni. Izpuščene so "velike" bojne teme, ker je o njih malodane vse povedano, medtem ko so ostali vidiki vojne, tudi italijanskemu bralcu, manj znani ali le redko predstavljeni.

V izložbah goriških knjigarn je med zgodovinskimi novostmi najbolj prisotno ime zgodovinarja Lucia Fabija, ki posveča posebno pozornost razširjanju in oživljanju zgodovinskega spomina na obdobje 1. svetovne vojne ob Soči, in sicer tako z znanstvenimi razpravami kot tudi z bolj poljudnimi publikacijami, kot so vodniki, nezanemarljiv pa je vsekakor njegov delež pri postavljanju in strokovnem bdenju nad številnimi razstavami v Furlaniji - Julijski krajini in tudi v Kobariškem muzeju.

Lucio Fabi je v zbornik prispeval dve razpravi, ki sta nedvoumen izraz tematske širine njegovih raziskav. V prvi razpravi *Velika vojna* govori o vojni, o njenih različnih odmevih in posledicah na obeh straneh meje, ki jo avtor imenuje "umetna". Izbruh evropske vojne je avgusta 1914 povzročil živahno gibanje prebivalstva na obeh straneh meje; na italijanski strani vrnitev 84.000 emigrantov, na avstrijski mobilizacijo za vojsko sposobnih moških, na obeh straneh pa pojav množične brezposelnosti, revščine in lakote. Ne da bi pojasnjeval okoliščine, pa čeprav bi bilo to umestno že zaradi uvodne obljube, da je knjiga namenjena predvsem ali tudi šolam in "resnici", kakor tudi ne v imenu drugačnega pristopa k obravnavanim temam, nas avtor pripelje do podpisa tajnega Londonskega pakta, ki je, kot vemo, že pred italijansko vojno napovedjo in izbruhom vojne med nekdanjima zaveznicama, 'zakoličil' usodo dežele in z njo dela slovenskega narodnega ozemlja. Vsekakor so zanimive označitve 1. svetovne vojne kot pozicijske, kajti zaradi njenih notranjih značilnosti se je bojevanje v obrambi izkazalo za plodnejše od napadalnega, iz česar je izhajal tudi izid vojne na Soči in Piavi; imenovanje vojne kot metodičnega kolektivnega masakra, kot industrijske in finančne vojne, kot "totalne", iz katere izhaja tudi zanimivo nasprotje, namreč da ženske, ki so bile v nenehnem strahu in skrbi za moške v vojni, to nezavedno, z delom, podpirajo. Poseben razdelek je avtor posvetil potrebi vojakov, da odidejo iz vojne, najsibodi da dezertirajo, se samopoškodujejo uprejo ali prebegnejo, kar je bila pred leti tudi tema posebnega simpozija v Redipugliji. Vsi ti pojavi, ki so bili v središču raziskave knjige avtorjev E. Forcella - A. Monticone "Plotone d'eseecuzione" (Bari 1968), ki je v italijanskem zgodovinoписju ustavila patriotični način obravnavanja 1. svetovne vojne, so v Italiji sprožili 260.000 procesov, 170.000 obsojenih, 4000 obsojenih na smrt, od tega 750 izvršenih in 15.000 obsojenih na dosmrtno ječo; 1 italijanski vojak na 12 je bil v sodnem postopku in 1 na 24 je bil obsojen. Jeklena disciplina, ki so jo mogli doseči le z ostrim represivnim aparatom, je omogočila preobrat v italijanski vojski po kobarškem zlomu. Da se je katerikoli vojak mogel obdržati v okopih 1. svetovne vojne, pa je omogočila predvsem njegova nadčloveška zmožnost prilagajanja, duh za preživetje in upanje, kar so takratni psihologi in vojaški zdravniki označili kot "zoženje zavesti". Nenazadnje pa so izid vojne med Italijo in Avstro-Ogrsko že pred njenim koncem določili "zunanji" dejavniki: vstop ZDA v vojno, obubožanja centralnih sil, smrt Franca Jožefa in notranja fronta v Avstro-Ogrski. V 'civilnem' delu Fabi obravnava različne okupacije dežele in posebnosti, ki iz njih izhajajo, namreč neposreden stik prebivalstva z vojniki, ko so se spletle zgodbe in izkušnje med ljudmi, ki so si bili formalno sovražni. Na primeru Trsta pa je Fabi predstavil način obravnavanja oziroma odnos zgodovinoписja do nekega odločilnega trenutka deželne in državne zgodovine; Trst je vsekakor delil usodo z drugimi velikimi mesti v monarhiji, pred ostalimi pa je imelo to 'prednost', da je vojno videlo, jo moglo opazovati, vendar pa je, presenetljivo, njen potek vendarle poznalo bolj iz časopisnih člankov. Tako kot je začetek evropske vojne, izbruh vojne med Italijo in Avstro-Ogrsko, okupacije, spremljalo raznovrstno gibanje prebivalstva, je ta pojav spremljal tudi konec vojne, ko so 'mir' na narodno mešanem ozemlju vzpostavljali italijanski vojniki, ponovna italijanska vojaška okupacija, in ko, če povzamem po Fabiju, "mesta treh duš (italijanske, avstrijske in slovenske) ni bilo več. Le italijanska je bila zmagovita."

V drugem prispevku (*Vojaška pisma*), ki sicer zaključuje razdelek o prvi sve-

tovni vojni, se je Fabi osredinil na vojna pisanja in opozoril na dejstvo, da gre za masovni pojav. Vojna je namreč sprožila dvojni tok dopisovanja, zaledje je spráševalo in fronta je odgovarjala, ter obratno, vojna in prisilna odsotnost sta vojsko pol- in nepismenih spremenila v pišoče. Kot zanimivost naj navedem nekaj števil, ki veljajo za italijansko bojujočo stran: dnevno povprečje navadne pošte je bilo leta 1915 2,004.433, leta 1918 pa že 3,543.146 pisem, med vojno se je med fronto in zaledjem izmenjalo 4 milijarde pisem, 14 milijonov priporočenih pošilk, 9 milijonov paketov, za 600 milijonov lir denarnih poštnih nakazil. Treba je tudi poudariti, da so vojaška poveljstva podpirala in si prizadevala za čim manj ovirano delovanje pošte, kajti pisma so vsekakor vplivala na moralo vojakov, ustvarila so rituale, ki so popestrili vojakovo življenje. Za italijansko stran je porast pismene kulture pomenil porast pismenosti, saj je bilo v začetku stoletja v Italiji nepismenih kar 75% državljanov in 40% mobilizirancev; pismeno sporazumevanje je ustvarilo poenostavljeno pismeno in govorno obliko ljudske italijanščine. Pomemben vidik avtobiografskega gradiva je raziskovalni, ki se ga slovenski zgodovinarji morda še premalo zavedamo in je za obdobje 1. svetovne vojne in slovenske vojakove to področje obdelala predvsem Marta Verginella. Pri tem gre za zbiranje, raziskovanje in primerjanje avtobiografskega materiala, ki pomeni pot do načina razmišljanja ali predstavljanja načina razmišljanja vojaka, predstavlja pa vojakov vidik vojne, družinski zorni kot, so tudi vir tehničnih podatkov.

Paolo Malni je zgodovinar, ki je v središče svojega raziskovalnega dela postavil begunce in duhovnike v vrtincu svetovne vojne ter je o tem objavil že številne razprave v revijah in v zbornikih o ljudeh in vojni, ki so izšli pod uredništvom Lucia Fabija. Tudi v Zgodovini 20. stoletja Furlanije-Julijske krajine se je Malni osredinil na vprašanja begunstva in internacij (*Begunci in interniranci med veliko vojno*), ki so zajele deželo že neposredno po izbruhu evropske vojne. Begunce je avtor 'razdelil' med tiste, ki so morali oditi v Avstro-Ogrsko, in med katerimi so bili prvi begunci iz Istre (Pulj in okolica, Rovinj, okoli 10.000) že leta 1914, in so se jim po 22. maju 1915 pridružili begunci z leve strani frontne črte. Posebej omenja slovenske begunce, ki so, v primerjavi z Italijani, mogli ostati med rojaki na Kranjskem, čeprav brez državne podpore, ki so je bili sicer deležni begunci v begunskih taboriščih. Vsekakor je zanimiva ugotovitev, potrjena z neizpodbitnimi dejstvi, da so bila "lesena" mesta, kot so poimenovali begunska taborišča, tehnično odlični in dovršeni aparat na eni strani, po drugi strani pa so begunce pestile lakota, beda, bolezni in visoka smrtnost. Zato so bile vsekakor manj slabe življenjske razmere v diaspori, vse dotlej, dokler ni monarhije zajela huda gospodarska kriza in splošno pomanjkanje. Ob sicer natančni predstavitvi begunskega vprašanja in ustanov, ki so se z njimi ukvarjale, moremo Malnijevo razpravo dopolniti z ugotovitvijo, da so se s slovenskimi begunci, ki so izhajali iz istega državnega prostora kot Italijani, ukvarjale ločene ustanove (npr. Posredovalnica za goriške begunce v Ljubljani). Begunce v Kraljevini Italiji je Malni predstavil kot eno izmed štirih skupin prišlekov v Italijo po izbruhu avstrijsko - italijanske vojne in jih ocenjuje na okoli 45.000, ki se jim je po preboju fronte in avstrijsko - nemški okupaciji Furlanije in vzhodnega Veneta pridružilo še 500.000 beguncev, vendar pa je predstavitev v primerjavi z 'avstrijskimi' begunci manj podrobna in bolj informativna. Podobna ugotovitev velja tudi za internacije, ki so jih med vojno zelo široko uporabljale tako avstrijske kot italijanske oblasti proti tistim skupinam, ki bi

mogle, po presoji oblasti seveda, biti sovražne ali celo slabo vplivati na vojaške enote. Kot kažejo raziskave italijanskih zgodovinarjev o problematiki internacij, begunstva ali okupacij, vendarle tudi v italijanskem zgodovinopisju še ni vse dorečeno in ostaja veliko odprtih vprašanj.

Na bolj bojna tla nas popelje *Marina Rossi* (marca 1998 je bila gostja INZ ob predstavitvi svoje knjige "I prigionieri dello Zar" (Milano 1997)); tudi v razpravi *Ujetništvo v Rusiji* obravnava italijanske vojne ujetnike v Rusiji, ki jih imenuje pozabljene poražence s strani nacionalno - patriotičnega zgodovinopisja. Njena razprava je osredinjena na vojake iz t.i. avstrijskega Primorja, in še natančneje na vojake tržaškega 97. pehotnega polka, ki so ga sestavljali, če povzamem po avtorici, kozmopolitski Tržačani, kraški in istrski kmetje, in tako kot je bila raznolika sestava polka, tako je bil raznolik odnos vojakov do vojne. Po Rossijevi so bili Slovenci, Hrvatje in Furlani predani monarhiji in dinastiji, ki so ji vdano služili, Italijani pa naj bi pri vojaških poveljstvih uživali slab ugled in naj bi celo zavračali čine, čeravno je bil polk kar bogato odlikovan. Italijanske vojake je po izbruhu italijansko - avstrijske vojne od slovenskih in hrvaških sodrugov vsekakor ločevalo dejstvo, da niso bili poslani na soško bojišče, vsekakor pa so v ujetništvu, prav tako kot slovanski vojaki avstroogrške vojske uživali nekatere privilegije, ki jih je ruska vlada predvidevala v t.i. nacionalni politiki do vojnih ujetnikov, po kateri so bili najtrši ukrepi predvideni za ujete pripadnike avstroogrške in nemške vojske nemške narodnosti. Delo v ruskih arhivih je avtorici omogočilo natančno spoznavanje vojnega ujetništva, ki so ga opredeljevale in sooblikovale, poleg raznovrstnih življenjskih razmer ujetnikov, tudi zelo razgibane razmere v širnem ruskem cesarstvu (revolucije), obiski vojaških misij, in številne usode posameznikov, na katerih je vendarle poudarek zanimive razprave in raziskovanj *Marine Rossi*. Slovenski vojaki - vojni ujetniki v Rusiji, če dodam, so zapustili številne spomine, ki v slovenski literaturi o prvi svetovni vojni predstavljajo znaten delež, in *Osip Šest* je leta 1937 zapisal, da je "vojna in ujetništvo imelo prav tako kot vse na svetu, tudi sončne strani, svojo vedrost, zanos (...) Ujetništvo je rodilo nesebičnega prijatelja, tovariša, altruista, rodilo je ono, kar imenujemo hrepenenje."

Poglavje o 1. svetovni vojni zaključuje razprava *Lucia Fabija* o vojnem pisanju.

Razdelek o zelo razburljivem poglavju zgodovine Furlanije Julijske Krajine, to je prehod pokrajine iz avstroogrškega državnega okvira v Italijo, ko so se interesi različnih držav po ozemlju, tudi nastale Države SHS in porajajoče se Kraljevine SHS, ponovno zaiskrili navkljub premirju in t.i. miru, odpira razprava docenta za sodobno zgodovino na tržaški univerzi *Paola Zillerja* o *Julijski krajini od razpada Avstro-Ogrske do Kraljevine Italije*. Središčna tema je problem avtonomije in sožitja oziroma sobivanja različnih narodnosti ter zgodovinski razlogi njihovega uveljavljanja ter nasprotij, ki so krojili njihove medsebojne odnose po podpisu premirja in po italijanski zasedbi ozemelj po določilih Londonskega pakta in še dlje. Pri tem pa ne bi smeli prezreti dejstva, da je takšna zasedba pred mirovno konferenco vsekakor predstavljala boljši izhodiščni položaj na pogajanjih. Prav tako nezanemarljivo je tudi dejstvo, da so že t.i. liberalno - demokratične vlade štiriletnega predfašističnega obdobja do Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini uveljavljale tršo politiko z uvedbo različnih represivnih ukrepov, o čemer pa se more bralec lažje podučiti iz del slovenskih avtorjev (npr. *Milica Kacin-Wohinz*) in

ne italijanskih. Vsekakor je v pojasnilo razmeram v Julijski krajini po zasedbi dobrodošla, čeravno nekoliko pomanjkljiva (npr. tajna misija diplomata Carla Gallija v Trstu pri slovenskih in hrvaških predstavnikih v začetku l. 1915), predstavitev vloge pokrajine v italijanski zunanji politiki od Risorgimenta naprej, pri čemer poudarja, da bi moral biti temelj prijateljski odnosi z naslednicami Avstro-Ogrske. Mejniki v razvoju Julijske krajine do prihoda fašizma, konec premirja, ratifikacija rapalske pogodbe in konec D'Annunzijevega obdobja na Reki, niso prinesli normalizacije ali umiritve razmer v pokrajini. Nadaljnji politični razvoj je avtor predstavil še skozi delovanje posvetovalnih komisij in Centralnega urada za nove pokrajine v Rimu, po katerih naj bi okrepili upravne avtonomije priključenih pokrajin ter obnovili tradicionalne in z okupacijo pretrgane kulturne in gospodarske stike s srednjo Evropo. Toda sredi oktobra 1922 je bil Centralni urad za nove pokrajine v Rimu ukinjen, prav tako komisije, nastopilo je, tako avtor, obdobje t.i. avtoritarne normalizacije razmer ob "vzhodnih vratih", ki je umaknila, ne pa rešila nacionalne, ne gospodarske razmere v Furlaniji Julijski krajini.

Angelo Visintin (Vojaška oblast v Julijski krajini (1918-1919)) predstavlja obdobje vojaške zasedbe v Julijski krajini od 1918-1919, torej prevzem in na določenih ozemljih nadaljevanje uprave s strani generalnega sekretariata za civilne zadeve pri vrhovnem poveljstvu italijanske vojske po odredbah iz junija 1915, ki so, če povzamem avtorja, do Kobarida odrejale upravo osvobojenih ozemelj, kot piše avtor, kar se mi zdi kot izraz neprimeren in dediščina izrazoslovja generacij, ki so pripeljale do izbruha vojne med Italijo in Avstro-Ogrsko ter okupacije dela slovenskega narodnega ozemlja. Prav tako poudarja, da sta vojska in vojaška uprava nabirali izkušnje v dveipolletnem medvojnem nadzorovanju - pravilen izraz bi bil seveda okupacija - ozemelj avstrijskega dela Furlanije, ko so italijanske zasedbene oblasti dodobra izbrusile prakso, ki so jo uveljavljale tudi po vojni, namreč uvajanje popularnih in pomembnih ukrepov za preskrbo in zdravstveno pomoč civilnemu prebivalstvu. Po koncu vojne naj bi s postopnostjo, zmernostjo, upravno nevtralizacijo ustvarili način upravljanja oblasti, toda pomembnost t.i. "vložka", to je pridružitve vzhodnih pokrajin, zaostrovanje socialnih, nacionalnih in političnih razmer ter rastoči slovanski nacionalizem od znotraj in zunaj ter nenazadnje povojna konjunktura, vse to je oteževalo zakonit prehod. Nadalje Visintin predstavi t.i. protinacionalne elemente: duhovščino, Slovence in Hrvate ter socialiste, kot "oteževalne okoliščine" ter ekonomske pobude kot strateški element bodoče ekspanzionistične politike proti sevrovzhodu, kajti z gospodarskim oživljanjem priključenih pokrajin bi mogli zlomiti vdor nemškega kapitala, okrepiti nacionalni nadzor nad kreditnim sistemom, "poitalijančiti" nekatere gospodarske panoge (gradbeništvo, finance). Z ukinitvijo urada guvernerja Julijske krajine je bilo konec vojaške uprave in istočasno so bile ukinjene tudi strukture, ki so delovale med vojno, tako da je uprava, tako kot je predlagal že Carlo Galli, postala civilna, naloge vojske pa naj bi se zožile na obrambo ozemlja ter zagotavljanje javnega reda in miru; toda očitna politizacija vojske, poudarja Visintin, njena udeležba v "reški vstaji, požigu Narodnega doma, oviranje normalizacije odnosov s Kraljevino SHS in podpora "pohodu na Rim" so bili nedvoumen izid povezav vojaškega sveta z nacionalističnimi okolji v Julijski krajini, ki so nastale prav v času vojaške uprave.

Za zaključek: ugotavljam, da so razprave potrebno in izčrpno dopolnilo našega vedenja o zgodovini tega dela tudi slovenskega etničnega ozemlja, čeravno moramo, tudi samohvalno, ugotoviti, da so nam mnoga vprašanja že dolgo, izčrpno in zelo sistematično predstavljena s strani slovenskih zgodovinarjev, med katerimi zagotovo nosi zastavo dr. Milica Kacin-Wohinz. Ravno v predstavljeni publikaciji pa je prisotnost slovenskih zgodovinarjev, ki se ukvarjamo tako z obravnavanimi obdobji kot z geografskim ozemljem, ki je predmet razprav, in pišemo tudi v italijanskem jeziku, majhna, celo skromna. Vprašanje, ki pa se poraja slovenskim zgodovinarjem ob prebiranju italijanskih razprav, je ravno vprašanje uporabe zgodovinskih del slovenskih avtorjev; slovenski zgodovinarji smo namreč pogosto prisiljeni, pa ne samo zaradi potrebe temveč tudi ali predvsem zaradi neobremenjenega in nepristranskega 'poročanja', da vendarle uporabimo razpoložljivo italijansko literaturo, česar pa ne moremo, sodeč po bibliografiji, navedeni na koncu razprav, trditi za italijanske zgodovinarje, ki vendarle izhajajo iz prostora, ki je tako geografsko kot raziskovalno in nenazadnje jezikovno blizu slovenskih zgodovinarjev. Marsikatero 'slovensko' spoznanje bi bilo namreč dopolnjevalno ter pomembno, kakor je pomemben delež Slovencev v oblikovanju neke skupne ali ločene, pa vendar zgodovinske zavesti tega prostora, o čemer je, menim, še vedno premalo povedanega ravno s strani italijanskega zgodovino pisja, če naj bi šlo pri delu ravno na neko celostno podobo zgodovine in razvoja Furlanije-Juljske krajine.

Petra Svoljšak

Tretji prispevek poglavja *Od Avstroogrške do Italije* (str. 193-343) je napisal Luciano Patat z naslovom *Fašizem, antifašizem in delavsko gibanje med obema svetovnima vojnama v bivši avstrijski Furlaniji*. Velika pozornost je v tem prispevku posvečena socialističnemu delavskemu gibanju, ki je v letih 1919-1920 doživelo pravi razmah, saj so nove italijanske oblasti katoliško gibanje mons. Faiduttija v prvih letih po vojni obtoževale avstrijkanstva in anacionalnosti ter ga zato ovirale. Delavsko gibanje, ki je v veliki meri samo vodilo politično, kulturno in gospodarsko obnovo od vojne opustošene vzhodne Furlanije, je izgubilo svojo moč z delitvijo na socialiste in komuniste po delitvenem kongresu v Livornu v začetku leta 1921. To oslabitev so izkoristili delodajalci s podporo fašističnemu gibanju in z zmanjševanjem plač ter omejevanjem delovnih mest. Komunisti, za katere se je opredelila večina furlanskih socialistov, so tudi po letu 1922 ostali edina organizirana politična sila, ki je delovala vse obdobje fašizma. Žal avtor ostaja samo v italijanskem okolju vzhodne Furlanije s centrom v Tržiču in na ozemlje, poseljeno s Slovenci, ki bi nas tu bolj zanimalo, praviloma ne seže.

Četrty in zadnji prispevek tega poglavja je izpod preresi Adriana Andrija, ki ga bomo s podobno temo srečali tudi kasneje. Posvečen je *Šoli v Julijski krajini in Furlaniji med Avstrijo in Italijo*. Precej večja lokalna samouprava avstrijskega šolskega sistema in nekatere njegove prednosti pred italijanskim (zlasti meščanska šola, kot oblika obveznega izobraževanja, ki jo je bilo mogoče nadaljevati vsaj na učiteljskišči) so bili glavni vzrok, da se je lokalno učiteljstvo upiralo takošnji prilagoditvi novi izrazito centralistični šolski upravi italijanskega kraljestva. Učitelji so z upiranjem kaotičnemu urejanju, ki je po letu 1918 prihajalo iz Rima, branili tudi svoj ugodnejši pravni in gospodarski položaj. Naj pripomnim, da je do zelo

podobnih sporov prihajalo tudi tostran rapalske meje. Določeno avtonomijo v novopriključenih deželah je bilo mogoče obdržati še v letih 1920-1921, v času šolskega ministra Benedetta Croceja, potem pa je to preprečil vedno večji pritisk rastočega fašističnega gibanja. Glavni protiargument države za nujnost poenotenja z italijanskim šolskim sistemom je bila ravno prisotnost "drugorodcev" v treh obmejnih provincah. Poenotenje je izvedla Gentilejeva šolska reforma, ki so jo začeli izvajati leta 1923. Glavni namen reformatorja je bil oblikovati strogo hierarhični šolski sistem, ki bi vsem državljanom dal osnovno nacionalno izobrazbo, višja izobrazba pa naj bi bila prihranjena socialnim elitam. Obdržala sta se avtoritarnost in nacionalizem, katerega glavna elementa sta bila protislavizem in italijanski integralizem - torej je bila že v osnovi reforme vključena popolna prepoved drugojezičnega izobraževanja - že v 30. letih pa so spričo gospodarskega in socialnega napredka začeli omogočati večjim množicam tudi obisk srednjih šol. Prav tako so po konkordatu iz leta 1929 uvedli obvezni verouk tudi v srednje šole, kar je bilo v nasprotju z laičnim in liberalnim duhom reforme. Tako je bil pravi duh Gentilejeve reforme dosledno uveljavljen le nekaj let.

Osrednji in uvodni prispevek poglavja *Obmejni fašizem*, ki obravnava dve fašistični desetletji, je napisala *Anna Maria Vinci* z naslovom *Fašizem in lokalna družba*. Njen pregled problematike tudi po obsegu dvakrat presega ostale prispevke v tem poglavju. Vincijeva najprej predstavi Trst kot središče regionalnega fašizma. Tržaški fašizem je v okviru italijanskega fašističnega gibanja poseben fenomen, saj je zaradi posebnih razmer že v samem začetku gibanja doživel nepričakovan razmah. Na to so vplivali: najprej gospodarska kriza in negotovost takoj po vojni, etnično zelo mešano prebivalstvo, prisotnost visokih vojaških oblasti v teh letih in okrog 50.000 priseljencev iz italijanskega kraljestva, t.i. regnicoli, ki so zasedli izpraznjen prostor po odhodu Nemcev, veliko Slovencev idr. Tržaška enota Narodne fašistične stranke (Partito Nazionale Fascista) je bila ustanovljena že nekaj mesecev po prvi v Milanu, 3. aprila 1919 in je decembra 1920 začela tiskati drugi fašistični dnevnik v Italiji "Il Popolo di Trieste" v nakladi 40.000 izvodov. Sam Mussolini je tržaške fašiste pod nespornim vodstvom Francesca Giunte označil za najbolj pristojne pri oblikovanju fašistične propagandne politike.

Vincijeva analizira fašistični sistem oblasti, v katerega so se zelo dobro vključili skoraj vsi stari liberalno-nacionalni oblastniki in gospodarske elite, to velja tako za politične kot za korporativne fašistične organizacije. Nadalje ugotavlja, da je bil kljub veliki revščini, ki je po vojni zajela nižje sloje, sprejem fašizma razmeroma dober v vseh slojih lokalne družbe. Glavnim fašističnim mitom oziroma kultom (protislavizem, protisocializem, imperializem in močna država) so se tu pridružili nekateri bolj regionalni: npr. furlanstvo kot sestavni del italijanstva; t.i. obmejna kultura, ki naj bi jo oblikovala rimljanska tradicija (X. Regio Augustea), iredentizem, mit Velike vojne. Za odnos do narodnih manjšin in vseh drugačnih, ki naj bi posebej odlikoval pojem "obmejnega fašizma", je imel pomembno vlogo Posebni inšpektorat za Kras, ki ga je od ustanovitve leta 1924 vodil v naših krajih pozneje dobro znani Emilio Grazioli. Za ta odnos je najbolj značilen rasizem, ki ima sicer različne teoretične izvore že iz začetka stoletja. Glavni posegi v tej politiki so bili: šolska reforma, prepoved poslednjih drugorodnih kulturnih društev, političnih predstavništev, italijanizacija imen in priimkov itd. Motivacijski element za ob-

mejni fašizem je predstavljala možnost jugoslovanskega vojaškega vdora. Slovanska nevarnost se po napadu na Jugoslavijo kmalu spremeni v komunistično nevarnost. Če povzamem besede avtorice odličnega prispevka, je bilo s propadom obmejnega fašizma sicer konec nevzdržnega pravnega stanja, konec parad, ni pa bilo konec bolečih ločevanj, grenkih sadežev nestrpnosti, zamer in jeze.

Narodno fašistično stranko v svojem spisu posebej obravnava *Dario Mattiussi*, ki posebnost razmer v Julijski krajini lepo ponazori, ko piše, da so imela prva "akcijska moštva" Francesca Giunte tu možnost nadaljevanja vojne predvsem proti slovanskim in proti organizacijam delavskega gibanja. Za ilustracijo navajam nekaj števil: spomladi 1921 je bila tržaška podružnica fašistične stranke po vpisanih članih največja v vsej Italiji. Imela je 18,3% vseh njenih članov v državi, oziroma Trst skoraj 15.000 članov, Ferrara 7000, Milano 6000, Bologna 5000 itd. Blesteča zmaga Giunte na parlamentarnih volitvah leta 1921 ga je naredila za t.i. "podkralja Julijske krajine".

Giulio Mellinato piše o *Propadu industrijskega sistema v Julijski krajini*. V tem razvoju sta dve glavni prelomnici. Leta 1926, ko se zaključi faza obnavljanja in se razvoj prevesi v stabilizirano, prek fašističnih korporacij nadzorovano obdobje, do leta 1936, ko se industrija začne spet prilagajati vojni in vojaški industriji. Pogrešamo vsaj omembo nasilne italijanizacije gospodarstva v Julijski krajini po prvi svetovni vojni, ki je prinesla propad slovenskih gospodarskih organizacij in s tem slovenski manjšini močno spodnesla njeno moč in stabilnost.

Paolo Blasina v prispevku *Cerkev in fašizem v Julijski krajini* zariše pot medsebojnega odnosa, ki prehaja iz konflikta prek zблиževanja do ponovne pridobitve določene avtonomije. Osvetljen je predvsem vidik primorskih škofov v razmerju do lokalnih posvetnih oblasti, manj pa neposrednih duhovnih pastirjev, kjer so se predvsem slovenski župniki v obrambi narodnih pravic, kot vemo, morali večkrat odločiti proti volji predpostavljenih.

Alessandro Volk obravnava *Slovence in Hrvate v Italiji med obema vojnoma*. Tu je napisan pregled politične organiziranosti manjšine, upora proti fašističnemu nasilju in socialne strukture manjšine.

Silva Bon pod pojmom "*drugačni*" razume predvsem Žide in *protižidovsko nasilje* v Trstu. V mestu z 260.000 prebivalci je živel okrog 6500 Židov. Gospodarska elita židovskega porekla se je v tržaško fašistično politično in socialno življenje brez težav in povsem vključila. Avtorica predvsem podira stereotip, da se je protižidovsko nasilje v Trstu razmahnilo šele po prihodu nacistov v letih 1943-45, zato govori o nasilju italijanskih ekstremistov že po letu 1938, ko je tudi Italija sprejela protisemitske zakone.

Anna di Gianantonio se loteva ženskih študij. V spisu *Ženska, delo in družba v Gorici v 30. letih* opisuje predvsem delovne in življenjske razmere tamkajšnjih tekstilnih delavk.

Adriano Andri pa v nekoliko obsežnejšem prispevku spet opisuje *Šolo in fašistični režim*. Opisuje propagandno delo predvsem osnovnih in nižjih srednjih šol, ki se je osredotočalo na Mussolinijev kult osebnosti in na nacionalistično ter militaristično obarvane redne šolske proslave. Analizira šolski obisk in pismenost v Julijski krajini in njeni soseščini pred in po Veliki vojni.

V celoti je poglavje o obmejnem fašizmu oziroma o obdobju med dvema svetovnjima vojnoma v Julijski krajini hvalevreden poskus poljudne predstavitve ključ-

nih problemov regionalne zgodovine tega časa. Predstavljen koncept zgodovine 20. stoletja (900) skuša preseči stare nacionalistične in politične komplekse, ki so v tej mejni pokrajini še vedno zelo živi, čeprav zgodovinarji ne morejo čez noč popraviti, kar je nastajalo pol stoletja. Tako ostaja integralna zgodovina neke vedno znova deljene pokrajine še vedno bolj želja, vsaka skupina njenega prebivalstva pa še vedno piše svojo ločeno zgodovino. Pomembno je, da je ta zgodovina soočena in da se njeni pisci sporazumevajo.

Ervin Dolenc

Če drži, da je bila 2. svetovna vojna že sama po sebi kompleksna in protislovna, to še toliko bolj velja za Julijsko krajino (JK), ki je bila poleg tega še narodno mešano ozemlje in jo označuje tudi precejšnja pokrajinska raznolikost. V knjigi, govori o 2. svetovni vojni v JK pet razprav (str. 345-412), ki so jih napisali štirje avtorji.

Prvo in v bistvu temeljno delo za čas 2. svetovne vojne je razprava *Raoula Pupa* z naslovom *Kriza režima, totalna vojna in odpornišтво*, kjer je najbolj kompleksno zajeta celotna vojna in deloma tudi še predvojna problematika. Po soglasnem mnenju v italijanskem zgodovinopisju je namreč leto 1938 prelomno za nadaljnjo fašistično politiko v obmejnih pokrajinah. Tedaj se je po anšlusu, münchenskem sporazumu in razkroju ČSR močno povečala nemška moč, ki je zelo vplivala tudi na JK, zlasti v ekonomskem pogledu. Tako se je za obmejne pokrajine odprlo t.i. nemško vprašanje, ki je doseglo vrhunec jeseni 1943 z neposredno nemško dominacijo in z ustanovitvijo operacijskega območja Jadransko primorje. Ob začetku 2. svetovne vojne v Evropi je bila družba v JK vse prej kot monolitna, že tako velika razlika iz prejšnjih let med Italijani na eni strani in Slovenci ter Hrvati na drugi strani, se je še poglobila s fašističnim pritiskom na t.i. drugorodne, kjer je sicer bil najbolj odmeven drugi tržaški proces (1941). Z njim se nasilje fašistične države nad Slovenci ni zaključilo, kot bi morda lahko sklepali po Pupovem besedilu. Vsaj omeniti, če ne kaj več, bi veljalo še stopnjevanje nasilja fašističnih oblasti nad Slovenci v letu 1942 (internacije itd.), posebno še, ker sta v obdobju o 2. svetovni vojni kar dva članka posebej namenjena nasilju (pretežno nad Italijani) v teh krajih. Povsem nove razsežnosti je za italijansko prebivalstvo JK pomenila zasedba in razkosanje Jugoslavije, kot ugotavlja Pupo, ne toliko zaradi tega, ker je ozemlje JK nekaj dni predstavljalo tudi območje vojaških operacij, kot predvsem zaradi psiholoških učinkov, saj so Slovani (Slavi), v nasprotju npr. z Angleži in Francozi, ki so bili bolj teoretični sovražniki, predstavljali realnega sovražnika, s katerim bodo poravnali račune enkrat za vselej, zaradi česar je italijanska zasedba delov jugoslovanskega ozemlja žela soglasje med italijanskim prebivalstvom. Toda tako soglasje je bil le epizoda, saj se je to s tokom vojnih dogodkov začelo vedno bolj krhati. Sčasoma je začelo zaradi različnih vzrokov (npr. vedno bolj pomanjkljiva preskrba, vidni neuspehi na frontah, kasneje tudi zavezniška bombardiranja itd.) naraščati nezadovoljstvo in to ne le med najrevnejšimi sloji, temveč tudi med malomeščanstvom, ki je dotlej predstavljalo enega ključnih podpornikov režima, kar je privedlo do naveličanosti z vojno. Padec fašizma je v celotni Italiji spremljal val navdušenja, toda za italijansko prebivalstvo v JK, kot ugotavlja Pupo, je pomenil predvsem dezorientacijo, kajti do tega časa se je že razvilo slovensko in hrvaško narodoosvobodilno gibanje (NOG), ki je napovedovalo korenite spre-

membe v odnosih med narodi v JK.

Kapitulaciji Italije je sledila nemška okupacija in ustanovitev operacijskega območja Jadransko primorje, ki je JK še dodatno ločila od razmer v ostali Italiji. Za nemško politiko je bila značilna dvojnost, po eni strani teror, kjer dopuščajo delovanje tudi nekaterim represivnim strukturam bivšega fašističnega režima (npr. Posebni inšpektorat za javno varnost), po drugi pa iskanje sodelovanja z lokalnim prebivalstvom. Politika sodelovanja s prebivalstvom je bila deloma uspešna in kot primer Pupo navaja, da so se pod nemškim poveljstvom bojevale tako italijanske kot slovenske enote, pri čemer izrecno omenja v Istri enote t.i. Salojske republike in na Goriškem slovenske domobrance. Za bolj pregledno podobo vprašanja kolaboracije v teh krajih bi vsekakor veljalo opozoriti tudi na kvantitativno plat tega problema, saj je bila slovenska kolaboracija z Nemci neprimerno šibkejša od italijanske. (Po zaslugi mag. Borisa Mlakarja imamo problematiko slovenske kolaboracije na Primorskem monografsko obdelano, tudi z 10-stranskim povzetkom v italijanščini.) Pri razlogih za kolaboracijo se je Pupo osredotočil na italijansko stran. Iskanje zavetja pri nacistih naj bi imelo pri delu italijanskega prebivalstva JK razloge tudi v bojzni pred ozemeljskimi zahtevami slovenskega in hrvaškega NOG pod vodstvom komunistov, kar je dajalo ob nacionalnih vidikih tudi svojevrsten socialni pečat tej opredelitvi. Med delom tradicionalne tržaške elite se je širil tudi duh o obnovi avstrijskega obdobja in vlogi Trsta v njem. Dejansko so bile to le iluzije, saj se je za habsburškim mitom v resnici kazal nacistični obraz totalitarne države, katere sestavni del je bilo tudi načrtno nasilje, kjer Pupo še posebej izpostavlja tržaško Rižarno z besedami Elia Apiha kot avtentični simbol "kulture" SS. Kljub podrobni analizi in različnim razlogom, od katerih sem navedel le nekatere, pa Pupo zapiše, da so kolaboracionisti konec koncev delovali predvsem tako, kot so od njih pričakovali Nemci, torej jim služili po njihovih potrebah.

V poglavju o *odporniških gibanjih*, ki jih Pupo upravičeno zapiše v množinski obliki, avtor ugotavlja, da se je tudi v tem pogledu JK razlikovala od razmer v ostali Italiji, saj se tu pojavljata dve odporniški gibanji, slovensko in italijansko, ki nista imeli le različnega nacionalnega predznaka, temveč sta se razlikovali tudi po moči in vplivu, saj je imelo slovensko NOG v času, ko se je italijansko po kapitulaciji Italije šele oblikovalo, za seboj že dveletni boj in temu primerno tudi razvejano svojo dejavnost. Poleg tega sta se odporniški gibanji razlikovali tudi po usmeritvi in načinu delovanja, kjer slovenskemu NOG ni bil cilj le nacionalna osvoboditev, temveč tudi socialna preobrazba. Zato je imel za slovensko osvobodilno gibanje Trst, kot pravilno ugotavlja Pupo, osrednje strateško mesto, kot izhodišče za razširitev revolucije v Italijo in po drugi strani kot obrambna točka pred možno zahodno intervencijo v Sloveniji in Jugoslaviji. Tako gledanje na vlogo Trsta pa se je prvič pojavilo že spomladi 1942 in ne šele v začetku leta 1944, kot je zapisal Pupo. Precej prostora namenja Pupo tudi odnosom med KPS in KPI, kjer omenja že znane razlike v delovanju, ki so privedle do sporov in postopne uveljavitve in prevlade linije KPS. K dovolj obširnemu pojasnilu spora bi dodal še to, da je na neki način "izvirni" greh za spore pravzaprav tičal v odločitvi Kominterne poleti 1942, ko je na Primorskem pristojnosti med partijama določila po narodnostnem ključu in ne po ozemeljskem, kot je bila dotlej ustaljena navada. Ključno in najbolj pereče vprašanje, ki je onemogočalo bolj poglobljeno

sodelovanje med osvobodilnima gibanjima, pa je bila razmejitev ozemlja. Tu nacionalni osvobodilni gibanji nista uspeli najti skupnega jezika in predvsem zato sta šli svojo lastno pot, razhajanja med njima pa so s približevanjem konca vojne postajala vse večja.

Besedilo *Giancarla Bertuzzija*, ki piše o *odporništvu* v JK, se vsebinsko deloma prekriva s predstavljenim Pupovim tekstom, zato naj opozorim le na nekaj najpomembnejših značilnosti. Svoj članek začenja z italijanskim napadom na Jugoslavijo ter z začetki oboroženega odporništva v JK, ki je bilo seveda slovenskega izvora. K trditvi, da je partizanska gverila pomenila kontinuiteto s predvojnimi komunističnim antifašizmom, je treba dodati, da je šlo pri tem dejansko za precej širši spekter antifašizma med Slovenci, ki zlasti med podeželskim prebivalstvom še zdaleč ni bil le komunističnega izvora. Slovenskemu odporništvu se je po kapitulaciji Italije pridružilo še italijansko, ki pa je bilo politično pluralno. Precejšnjo pozornost je Bertuzzi posvetil odnosom med garibaldinci in ozopovci v Furlaniji, kjer opozarja, kljub temu da je nekaj časa obstajalo celo skupno osvobojeno ozemlje v Karniji, na njuna različna politična izhodišča in tudi razlike v metodah gverilske vojne, kjer je garibaldincem vojaška dejavnost v prvi vrsti pomenila aktivizacijo ljudskih množic, medtem ko so ozopovci delovali bolj v strateškem okviru vojne v Italiji pod vplivom vlade na jugu in anglo-ameriških vojaških voditeljev. Bertuzzi se seveda tudi ni izognil odnosom med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem, kjer pa bolj ali manj obnavlja že znana in večkrat obravnavana dejstva.

V uvodu razprave *Deportacije v nacistična taborišča iz Jadranskega primorja* pojasni *Marco Coslovich* precej na kratko, kako je fašistični režim interniral slovansko prebivalstvo iz JK v različna taborišča. Po imenih taborišč sodeč (Rab, Gonars, Visco) gre tudi za Slovence iz italijanske strani okupirane Ljubljanske pokrajine, česar avtor sicer ne navaja posebej, vendar to v ničemer ne spreminja njegovih ugotovitev, da so bila ta taborišča dokaz kršenja nedotakljivosti pravice etničnih skupin do svojega obstoja in svojega ozemlja. Podobno kot Pupo tudi Coslovich opozarja, da je z ustanovitvijo operacijskega območja Jadransko primorje nacistična politika z oživiljanjem srednjeevropskega habsburškega mita ustvarjala le masko, za katero se je skrivalo načrtno nasilje, katerega del so bila tudi uničevalna taborišča. V celi vrsti takih taborišč predstavlja, vsaj na lokalni ravni, simbol tudi tržaška Rižarna, ugotavlja Coslovich. Ob vprašanju, koliko je bilo deportiranih iz Jadranskega primorja, se Coslovich srečuje s podobnimi problemi kot večina drugih raziskovalcev na tem področju in podaja ocene, nastale na podlagi različnih metod ugotavljanja, ki pa se med seboj deloma razlikujejo. Zelo zanimive so Coslovicheve ugotovitve glede odnosov med deportiranci različnih narodnosti, kjer so se antagonizmi med njimi, kljub skupni usodi, v precejšnji meri ohranjali. Za slovenske deportirance iz JK ugotavlja, da so se razmeroma dobro znašli, pri čemer jim je pomagalo tudi razumevanje drugih slovanskih jezikov, pa tudi sloves jugoslovanskega odporniškega gibanja. Po drugi strani pa naj bi se Italijani znašli v zelo težkem položaju, saj so bili za Nemce izdajalci, za ostale pa še vedno fašisti.

O *problemu fojb* je bilo prelitega že veliko črnila, tudi v zadnjem času, tako je pred kratkim pri inštitutu za odporništvo izšel tudi zbornik Foibe. Il peso del passato, ki je bil tudi predstavljen našemu občinstvu. Zato le nekaj besed o tej

problematiki, ki jo je za knjigo, ki jo danes predstavljamo, pripravil *Raoul Pupo*. Zanimiva je predvsem njegova primerjava dogajanja jeseni 1943 po kapitulaciji Italije, ko je prišlo do izbruhov množičnega nasilja v današnjem hrvaškem delu Istre, z dogajanjem leta 1945 po koncu vojne. Dogodke jeseni 1943 ocenjuje Pupo kot pretežno spontan obračun, medtem ko v tistih, ki so se zgodili leto in pol kasneje, vidi v večji meri načrtno obračunavanje.

Izredno zanimiv in tudi metodološko svež je prispevek *Marte Verginelle*, ki govori o *vojni in spominih Slovencev nanjo*. Po vojni je slovenska manjšina, ki je ostala v Italiji, po skušala oblikovati svojo identiteto z oživitvijo lastne preteklosti. Izkušnja fašističnega raznarodovanja in protifašističnega odpora, 2. svetovna vojna in zlasti NOB so bili postavljeni na osrednje mesto v kolektivno zavest ljudi in to na način, da se je ta podoba kmalu preoblikovala v mit o herojstvu primorskega ljudstva. Ob tej "uradni" razlagi je vseskozi obstajal subjektivni spomin posameznikov, iz katerega je moč razbrati manj enostransko in stereotipno podobo. Resda, opozarja Verginella, da so ustna pričevanja viri posebne vrste, ki zahtevajo specifičen pristop, vendar je mogoče prav iz njih najlažje razbrati različne vzgibe za osebne opredelitve in dejanja, tako da prihaja nemalokrat do pomembnih razlik med kolektivnim in subjektivnim posameznikovim spominom. Med različnimi primeri, ki jih je izbrala Verginella, naj omenim izredno zanimivo analizo motivov za sodelovanje v slovenskem osvobodilnem gibanju, ki kaže, kako so bili ti od sloja do sloja različni, odvisni od vaškega ali mestnega okolja, tako da dobi navzven enodušno primorsko odpornišvo novo dimenzijo, ki sicer ne spreminja njegovega pomena, temveč le opozarja na notranjo poglobljeno kompleksno podobo.

To, torej kompleksnost in poglobljenost, pa sta tudi glavni značilnosti celotne izjemno zanimive knjige tržaških kolegov, ki pa bi bila lahko še bolj poudarjena, če bi bili Slovenci v njej predstavljeni manj statično in bolj kot subjekt zgodovine teh krajev.

Bojan Godeša

O povojnem času (str. 413-581) je prispevalo razprave šest avtorjev. Razumljivo je, da je to časovno sicer najdaljše obdobje zaradi bližine dogajanj obenem najmanj raziskano. Poleg splošnega pregleda so prikazani nekateri segmenti, največ z gospodarskega področja. Dva prispevka obravnavata dogajanja v Furlaniji - *Stefano Di Gusto* piše o *furlanskem avtonomizmu med leti 1945-1964*, *Roberto Grandinetti* pa o "*furlanskem modelu*" nasproti izzivom ob koncu stoletja. Ta zadnji prispevek obravnava t.i. furlanski gospodarski čudež, ki temelji zlasti na razvoju majhnih in srednjih propulzivnih podjetij in ki je lahko tudi napotek - model za marsikatero slovensko regijo. *Furio Bednarz* pa obravnava *trg delovne sile v Furlaniji-Juljski krajini*.

Po tematiki sta nam bližja dva prispevka *Giampaola Valdevita* in prispevek *Tristana Matte*. Valdevit v prvem prispevku poda okvirno sliko povojne Julijske krajine. *Un lungo dopoguerra*, torej dolg povojni čas, se je na teh območjih zaradi nedokončnosti mejnih odločitev in s tem njihove usode raztegnil v petdeseta leta in na neki način vse do Osima (1975). Julijska krajina in del Furlanije (Benečija), ki sta jo zahtevali tako Italija kot Jugoslavija, je bila razdeljena med več vojaških uprav in tudi držav ne le z različnim sistemom uprave, ampak tudi z različno ideološko usmeritvijo. Železna zavesa je tekla prav čez te kraje, in hladna vojna je

tam prišla na domove. Vse to dogajanje je, kot meni avtor in se z njim lahko le strinjam, dajalo periferiji občutek, da je center sveta.

Spopad med zagovorniki ene in druge rešitve je bil razumljen kot spopad med italijanstvom in slovanstvom, med svobodo in zatiranjem, med civilizacijo in barbarstvom; jaz bi dodala še spopad med ljudsko oblastjo in fašizmom, med ljudsko - "pravo" demokracijo in zahodno demokracijo. Cerkev, ki je aktivno posegla v dogajanje, ga je razumela kot nasprotje med Kristusom in antikristom. Tu avtor pozablja na velik del slovenskih (in hrvaških) duhovnikov, ki so se odločili za državo Jugoslavijo v smislu gesla: režimi minejo, domovina ostane. Vse to se je, tako Valdevit, prevrednotilo v nasprotje med komunizmom in protikomunizmom, tipično nasprotje hladne vojne. S to ugotovitvijo se le deloma strinjam, saj so razmerja na etnično mešanem območju dosti bolj kompleksna. Za koga so se v tem okviru n.pr. opredeljevali slovenski levičarji, ki so po objavi resolucije IB podprli proinformbirojevsko Vidalijevo partijo, za koga mnogi slovenski krščanski socialci in še kdo?

Povojno dogajanje na teh območjih je zaznamoval spopad za teritorij med Italijo in Jugoslavijo. Avtor ga s strani Jugoslavije prepozna predvsem kot politiko moči in ekspanzije, menim pa, da se dovolj ne zaveda ene bistvenih komponent v jugoslovanskih zahtevah - rešitve slovenskega (in deloma hrvaškega) narodnega vprašanja. Rapalska meja ni vključevala le Trsta in Istre ter morda Gorico, ampak še vse kaj drugega. Ta segment je nedvomno premalo prisoten ne le v tem delu, ampak v delih italijanskih zgodovinarjev sploh. To se povezuje z drugim problemom, ki je posledica velikih premikov meje: ali obravnavati današnjo deželo Furlanijo - Julijsko krajino - toda potem je izključena Istra; ali obravnavati deželo v mejah, ki jih je imela v določenem obdobju, to pa tudi za prva povojna leta pomeni celotni cona A in B Julijske krajine, torej poleg Istre tudi vse slovensko območje med rapalsko mejo in Morganovo črto. Ne moremo razumeti jugoslovanskih mejnih zahtev kot teritorialno ekspanzijo in ne videti istega v zahtevah po ohranitvi rapalske meje, pa tudi Wilsonove linije ne. Jugoslovanske mejne zahteve, postavljene na mirovni konferenci, so vključevale območje z močno italijansko komponento, a so vendar segale le do roba poselitve Slovencev, česar za rapalsko mejo in italijansko poseljenost ne moremo trditi.

V nadaljevanju avtor daje krajši pregled dogajanja po vrnitvi Italije v Trst (po letu 1954). Omenja problem izseljevanja več deset tisočev domačinov in obenem prihod več deset tisočev Istranov, stališča strank, cerkve, odnos do Slovencev in Slovence v Trstu, krizo in ponoven premik v desno z zmagoslavjem Liste za Trst po podpisu osimskih sporazumov.

V drugem prispevku Valdevit piše o mednarodnem kontekstu tržaškega vprašanja, različnih stopnjah njegovega reševanja in o dogajanju od krize maja 1945 do danes. Pri tem imam manjšo pripombo. Rimski sporazumi iz februarja 1983 ne obravnavajo vprašanja lastnine v povojnem desetletju odseljenih Italijanov iz Istre, ampak le odseljenih iz tistega dela Istre, ki je bilo vključeno v cono B STO.

Tristano Matta obravnava sindikalno gibanje v Trstu. Ugotavlja, da je obdobje med koncem vojne pa vse do šestdesetih let čas stalnega boja, v katerem so se sindikati zavzemali za povsem sindikalne zahteve, a bili obenem neposredno vpeti tudi v politiko in v ideološke in politične spopade. To je bil čas velikih političnih stavk in sindikalne razklanosti na projugoslovanske Enotne sindikate in proitalijanske Julijske sindikate oz. Delavsko zbornico. Avtor prepozna napako v

italijanskem terminu Sindacati unici (Edini sindikati), ki pa je po drugi strani zadel bistvo njihove politike - biti edini predstavnik delavskega razreda. Razkol v KP STO leta 1948 je prinesel tudi razkol v Enotnih sindikatih, razmerje moči se je povsem spremenilo - to niso bili več projugoslovanski, ampak bolj protijugoslovanski sindikati in popolnoma podrejeni strategiji Vidalijeve komunistične partije.

Tretje obdobje zajema čas po vrnitvi Italije v Trst, ko se je tržaško sindikalno gibanje postopoma vpenjalo v sindikalno gibanje v Italiji, v tri velike sindikalne konfederacije prokomunistično (CGIL) in obe (CISL in UIL), ki nastaneta po razkolu Delavske zbornice na katoliški in laični del in ki je odraz spremenjenih časov, ko antikomunizem ni več osnovna vrednota.

Prispevek *Aceta Mermolje* ima naslov *Slovenska identiteta. Težak spomin*. Avtor v njej piše o simbolih, mitih in naciji. Ugotavlja, da se ob omenjanju slovensko - italijanskih odnosov v Trstu avtomatično misli na napetosti, nerazumevanja ali celo na prave spopade med dvema narodoma. Trst, pravi avtor, je živel različne nacionalizme in je postal v srcih Italijanov in Slovencev cilj, simbolično območje, ki naj bi si ga prisvojili tako materialno kot duhovno. Za svojega so ga imeli tako Slovenci kot Italijani, a ne kot skupno hišo, kjer bi bilo mogoče sobivanje.

V nadaljevanju avtor prikaže Slovence v Trstu od druge polovice prejšnjega stoletja, v mestu, ki so ga imeli, kot pravi Ivan Tavčar, za pljuča Slovenije. To je kratek pregled tematike, ki jo Slovenci, zlasti pa zgodovinarji, dobro poznamo, zato se ob njej ne bom zadrževala. Ob tem zapisu bi opozorila na drugo, na ločenost, ki se kaže tudi v zgodovinopisju in tudi v tej knjigi. Slovenci so navzoči v posebnih sestavkih, katerih avtorji so praviloma slovenski zgodovinarji, ali pa ob konfliktnih momentih. Sobivanje pomeni prepletanje odnosov, s tem pa prepoznavanje in preučevanje slovenske komponente v delih italijanskih avtorjev in obratno. Ne moremo reči, da tega nimamo, vsekakor pa ne dovolj, in to je naloga, ki jo, menim, imata obe zgodovinopisji pred seboj.

Poseben sklop je poglavje o emigracijah in preselitvah prebivalstva, kjer so predstavljeni pripevki štirih avtorjev.

Marco Puppini obravnava emigracijo iz Furlanije, ki je v dvajsetletju med obema vojnama zajela kar 41% vse emigracije iz Veneta, v letih med 1951-1971 pa kar 23,8% prebivalstva. Zlasti so se izseljevali iz gorskih kmečkih območij, med njimi tudi beneški Slovenci, ki pa jih avtor v tem, sicer dobrem prispevku, posebej ne obravnava. Izseljevanje se je v osemdesetih letih skoraj povsem ustavilo, prihaja pa tudi do vrnitev, ki so povezane z že omenjeno rastjo malih in srednjih podjetij od konca šestdesetih let naprej.

Carlo Donato nam predstavi pregled emigracij na območju Julijske krajine v celotnem obdobju, tudi povojnem. Avtor skoraj povsem zanemari nacionalno komponento pri izseljevanju med vojnoma, pa tudi vzroke zanjo. Res je ta problematika predstavljena v posebnem prispevku, a je enako tudi povojno izseljevanje iz Istre, ki mu v tem sicer kratkem pregledu nameni veliko prostora. Tudi tu, podobno kot v več drugih prispevkih, pogrešamo navedbe v italijanščini objavljenih del slovenskih avtorjev, n.pr. razpravo Alekseja Kalca v 8. številki revije *Annales*.

Aleksej Kalc piše o slovenski in hrvaški emigraciji v času med obema vojnoma. Obdela različne faze izseljevanja, vzroke in države, kamor so izseljenci odhajali, ter

organizacije, aktivnost in različne politične usmeritve emigrantov v Jugoslaviji. Aleksej Kalc je na to temo objavil že več razprav; daljša je izšla leta 1996 v 8. številki *Annales* v italijanščini. Tema je bila v slovenskem zgodovinopisju že večkrat obravnavana, a še vedno ni dovolj kompleksno raziskana. V zadnjem času se z njo ukvarja tudi tržaški italijanski zgodovinar Piero Purini, katerega razprava z naslovom Raznarodovanje slovenske manjšine v Trstu - Problematika ugotavljanja števila neitalijanskih izseljencev iz Julijske krajine po prvi svetovni vojni je objavljena v tej številki Prispevkov.

Prispevek *Oriette Moscarda* govori o množičnem izseljevanju iz Istre po drugi vojni, dogajanju, ki je v zadnjem času aktualno tudi v Sloveniji. Avtorica ugotavlja, da je celotno izseljevanje, čeprav je potekalo v več fazah, enoten fenomen. Njegov rezultat je bila izselitev skoraj vse italijanske skupnosti iz Istre, kar je drastično spremenilo njeno podobo. Obe tezi - jugoslovanska, po kateri je bilo izseljevanje zlasti rezultat propagande italijanske vlade in ekonomsko pogojeno, ter italijanska, ki govori o posebnem načrtu jugoslovanskih oblasti za etnično čiščenje - kot ugotavlja avtorica, ne zdržita kritične presoje. Izseljevanje je bilo rezultat prepletanja različnih dejavnikov. Čeprav so o tej problematiki izšla številna dela, menim, da jih zgodovinarji, še posebno pa slovenski in hrvaški, doslej še nismo dovolj osvetlili, da bi lahko bolje ocenili to nedvomno travmatično dogajanje.

Za konec le kratek komentar ob igri števil, ki jo tako radi igramo ne le pri vprašanju izseljenih iz Istre, ampak tudi ubitih v fojbah, pobitih domobrancev in še kaj bi se našlo. "Uradne" ocene govorijo o 350.000 izseljenih, kar avtorica ovrže in ocenjuje, da se je izselila polovica prebivalstva iz regije, ali po njenem od 250.000 do 300.000 ljudi. Istra je skupaj z otoki in Reko (po Schiffrerju) imela manj kot 400.000 prebivalcev, po jugoslovanskem popisu oktobra 1945 skupaj z Zadrom ne več kot 365.000. 250.000, še manj pa 300.000, ni polovica tega. Celotna cona B in tisti del cone A, ki je bil leta 1947 priključen Jugoslaviji (Sloveniji), je skupaj imela okrog 550.000 prebivalcev, s čimer se približamo polovici. A znani so podatki s tega območja, ki so usklajeni tudi z italijanskimi zgodovinarji - nekaj nad 20.000 optantov, v veliki večini t.i. regnicolov. Prav tako italijanski zgodovinarji soglašajo s podatkom, da se je iz koprškega okraja izselilo nekaj nad 25.000 ljudi, skupaj z delom cone A, ki je bil leta 1954 priključen Sloveniji, nekaj nad 27.000. To pomeni, da bi se moralo iz hrvaškega območja po sodbi avtorice izseliti med 210.000 do 260.000 ljudi od nekaj nad 300.000 prebivalcev. Ali je bila Istra res tako izpraznjena? Število odseljenih, s katerim se je dolga leta manipuliralo in se še vedno manipulira, tako ostaja zlasti vprašanje hrvaškega in italijanskega zgodovinopisja.

Nevenka Troha

B o ž o R e p e , D u š a n N e ć a k , A n a N u š a K e r n : Naše stoletje, učbenik za zgodovino v osmem razredu osnovne šole, Modrijan, Ljubljana 1997, 230 strani, ilustr.

Na slovenskem knjižnem trgu se je pojavil še en učbenik za zgodovino v osmem razredu osnovne šole. Izdala ga je založba Modrijan iz Ljubljane. Avtorji učbenika z naslovom *Naše stoletje* so Ana Nuša Kern (poglavja slovenske zgodovine v